У ВЛАСНИХ НАЗВАХ – ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Світлана ЄРМОЛЕНКО
доктор філологічних наук,
професор, провідний науковий співробітник
відділу «Мова як українознавство» НДІУ

***Анотація**. У статті досліджується етимологія власних назв Україна, Дніпро, розглянуто різні погляди на цю проблему у науковій літературі.*

***Ключові слова:** Україна, Дніпро, Славута, етнічна назва, етимологія, етимологічні розвідки, праслов'янська мова, літописи, фольклорні тексти.*

Українознавство як світогляд ґрунтується на використанні результатів конкретних галузей лінгвістичної науки, зокрема етимологічних, історичних досліджень. Світоглядне значення має, на нашу думку, пояснення походження назви *Україна*.

Ще донедавна в науковій літературі, а звідси – і в масовій свідомості, утверджувався стереотип: назва *Україна* походить від російського *окраина*. Таке трактування прищеплювало комплекс меншовартісності: центр – десь, а Україна – це *окраина*. В сучасних публіцистичних виданнях таку етимологію ще й досі використовують як аргумент територіальної і державної неподільності «єдиного слов'янського народу». Тим часом історичні пам'ятки й етимологічні розвідки дослідників свідчать про інше, але радянська наука не популяризувала інших поглядів.

Одна з останніх розвідок, присвячених походженню назви *Україна* – дослідження академіка НАН України В. Г. Скляренка [*1*]. Автор статті зауважує, що переважна більшість дослідників виводить згадану назву від слова *край* у значенні «кінець». Етимологічний словник констатує, що назва *Україна* походить від прийменникової конструкції *у края*. Первинне значення цієї конструкції *пограничная (порубіжна) територія, пограничная (межова) земля*. Такої думки дотримувались О.Потебня, М.Фасмер, М.Грушевський, Б.Барвінський, Я.Рудницький, О.Стрижак. До нібито прозорої етимології *у края* схиляється О.Б.Ткаченко, який цитує слова Шевченка: «Розбрелись конфедерати по Польщі, Волині, По Литві, по Молдаванах і по Україні», – де Україна є тільки часткою сучасної української території. Це степова частина сучасної України, розташована *у края* «біля краю», на межі з землями тоді ще належними до Туреччини з її васалом, Кримським ханством»[*2*, 126].

Ще давніше, в кінці XVIII ст., польський історик С.Грондський писав, що земля, де жили козаки, була *на краю* Польщі, а тому й називалася *Україною*. До цих думок приєднався і О.М.Трубачов, наводячи додатковий аргумент: етимологічно етнічна назва східних слов'ян *анти* пов'язана з давньоіндійським *anta – кінець, край*. Оскільки анти справді займали південно-східний край території слов'янства, то його згодом було названо *Україною*. Наведені етимології й сформували поширену думку про зв'язок назви *Україна* з російським словом *окраина*.

Проте існує й інший погляд на походження назви *Україна*: В.Січинський, В.Русанівський виводять цю назву від слова *край*, що первинно означало *рідний край, країна, земля*. С.Шелухін вважає, що назва Україна утворена від дієслова *украяти*, тобто *відрізати*. Академік В.Г.Скляренко запропонував своє бачення названої етимології. Загалом підтримуючи погляд на етимологічний зв'язок назви *Україна* зі словами *край* у значенні «країна», «земля», дослідник розглядає первинне значення цього слова у праслов'янській мові й реконструює іменник *украй,* що означав *відділена частина території племені*, *окрема земля*. До іменника *украй* приєднався суфікс *-іна*, який маємо у словах *долина, низина* тощо.

Одна з найдавніших фіксацій назви *Украина* – Іпатіївський літопис від 1187 р. Аналізуючи вживання цього слова в згаданому літописі, а також в інших (давніших і пізніших) писемних пам'ятках, В. Скляренко наголошує, що в усіх текстах слово *украина* означало *окреме князівство (окрема волость)*. У пам'ятках засвідчено також назву *вкраїниця* поряд з *вкраїна.* Якщо назва *вкраїна* означала *територія окремого князівства*, то *вкраїниця* – це *захоплена ворогом частина території князівства*. У Новгородському літописі від 1481 р. згадується *украина за Окою.* Дослідник зауважує, що і в цьому, і в інших літописах вживання слова *украина* в значенні *володіння, вотчина* на територіях сучасних України, Росії та Білорусі нічим суттєвим не відрізнялося. Коли пишуть про українських людей, українських козаків, українські міста, то йдеться не про *окраїнних людей*, *окраїнні міста*, а про людей, міста конкретної *України* (землі, князівства, волості, вотчини). В.Скляренко підтримує висновок С.Шелухіна: слово *україна* мало значення «окрема територія». При цьому дослідник здійснює аналіз 28 випадків уживання слова *украина* в тексті Пересопницького Євангелія (в грецькому оригіналі і в перекладі І.Огієнка). У жодному із зафіксованих випадків слово *украина* не вживається в значенні «окраїна, пограниччя», а називає поняття «окрема земля».

У 2-й половині XIV ст. більшість князівств Київської Русі, населених українським етносом, підпала під владу Литви й Польщі, вони дістали назви *литовська україна, подільська україна, брацлавська, київська україна.* Йдеться, звичайно, про воєводства, волості. У XVI ст. відомі козацькі *України*, як про це співається в народній пісні: «Ой по горах, по долинах, /По *козацьких Україна*х/ Сив голубенько літає, /Собі пароньки шукає».

Під час національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі (1648–1654) *Україною* називалися наддніпрянські, а згодом – східноукраїнські землі. Західноукраїнські землі зберігали назву *Русь.*

Починаючи з XVI ст., з часів Богдана Хмельницького, назва *Україна* в значенні *козацька вільна земля* поступово набувала конкретного *географічного* значення. Численні карти та атласи XVII – XVIII ст. фіксують географічну назву *Україна, або Земля козаків.*

Широко вживається слово *Україна* в народних піснях та думах. Ним позначають Наддніпрянські землі з козацтвом і Запорізькою Січчю, а також окрему землю, (чужий) край, (далеку) україну, причому часто ці вислови вживаються у множині, пор.: «Побратався сокіл з сизокрилим орлом. – Ой брате, мій брате, сизокрилий орле! Даю тобі, брате, всі *області* мої, всі мої пожитки й маленькії дітки, а сам я полину в *чужу україну, в чужу вкраїноньку, в чужу сторононьку*»; «Прибудь, прибудь, мій миленький, з *україн* далеких!». Дослідники С.Шелухін, Я.Рудницький, В.Щепотьєв широко використовували фольклорні матеріали. На підставі записів народних пісень уведено слово *україна* в значенні «країна, край» у «Словар української мови» за ред. Б.Грінченка. Отже, первинне значення *окрема земля (своя або чужа)* побутує в народних піснях і зрідка вживається на початку XVIII ст., зокрема в козацькому літописі Величка (1720 р.).

Для Богдана Хмельницького живим було значення слова *україна* як *відрізана, відокремлена земля.* У 1649 р., як подає М.Грушевський в «Історії України-Руси», Б.Хмельницький висловив сумнів, що козаки задовольняться «удільним, одрізаним своїм панством», тобто назва Україна сприймалася в XVII ст. буквально як *відрізана, відокремлена земля*. Напевно, Б.Хмельницький хотів бачити відрізані, відокремлені землі – *україни* – в єдиній державі.

Викладаючи історію розвитку значення географічної назви *Україна* із загальновживаного в праслов'янській, староукраїнській мові слова *украй*, пов'язаного з іменником *край* і з дієсловом *украяти (відрізати),* В.Скляренко залучив тексти писемних пам'яток і фольклорних текстів і переконливо довів, що слово *Україна* означало *край, країна, окрема земля, відрізана територія* і ніякого зв'язку з *окраїною* не мало. Поширення іншої думки – про зв'язок назви Україна з поняттям *окраина* – характерне для переважної більшості російських та польських дослідників, які використовували мовно-історичні факти для підтвердження панівної ідеології. За цією ідеологією, Україна – це *окраина або однієї, або другої держави*. Настав час зруйнувати згаданий стереотип, спираючись на переконливі етимології й утверджуючи українознавчий підхід до концептуальних наукових понять.

Окрему цікаву сторінку для українознавців становить пояснення етимології гідроніма *Дніпро.*

Відомий український мовознавець Ю.О.Карпенко, глибоко вивчаючи власні назви, наголошуючи на їхньому зв'язку з історією мови, історією народу, пропонує етимологію назви річки *Дніпро*. У цій власній назві дослідник бачить поєднання двох слів: частина *-іпр*, що розшифровується на фракійському матеріалі *широкий,* була, ймовірно, давньоєвропейською назвою цієї ріки. У VIII ст. до н.е. скіфи, що з'явилися на цій території, додали до назви *іпр* свою назву *дон, дана, дн – ріка,* тобто утворилася назва *ріка Широка.*

Слов'яни по-своєму називали Дніпро – Словутич або Славута. Такі назви зафіксовані в «Слові о полку Ігоревім», в українських народних думах. Словутич, Славута походять від давньоіндоєвропейської лексеми – *Слова,* що означало «текуча». Слов'янська назва Дніпра вийшла з ужитку, хоч маємо в басейні Дніпра малу річку Славута. Так само залишилося від колишньої власної назви річки похідне слово – *слов'яни*. На річці Буг живуть *бужани*, на Волзі – *волжани,* а ті, що селилися вздовж річки *Слова*, називалися *слов'яни.* Якщо буквально перекласти цю власну назву, матимемо – *дніпровці*, *дніпряни*. Це слова, утворені за законами словотвірної системи української мови. Отже, у процеси українського словотворення втягуються і слова з давніми індоєвропейськими коренями, і питомі українські назви, і нові запозичення. У цьому виявляється живучість мови, її невпинний розвиток. Кожне слово може розповідати якусь сторінку історії, але особливий інтерес у нас викликає походження знакових слів. Бо в нашій мовно-національній свідомості невіддільно існують *Дніпро* і *Україна*, про що так поетично сказав М.Вінграновський:

Та як небо в нашому Дніпрі,
Так в тобі не спить хай Україна.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скляренко В. Г. Походження назви України // Мовознавство. – 2006.– № 5. – С. 15 –33.

2. Ткаченко О.Б. Рец. Карпенко О.Ю. Асоціативне визначення семантичного наповнення онімічних концептів // Записки з ономастики. – Вип. 9: Зб. наукових праць / Відп. ред. Ю.О.Карпенко. – Одеса, 2005. – С. 126.

Светлана Ермоленко

В собственных названиях – история Украины

Аннотация. *В статье исследуется этимология собственных названий Украина, Днепр, рассматриваются разные взгляды на эту проблему в научной литературе.*

Ключевые слова: *Украина, Днепр, Славута, этническое название, этимология, этимологические исследования, праславянский язык, летописи, фольклорные тексты.*

Svitlana Yermolenko

In proper names – history of Ukraine

Annotation. *Etymology of proper names "Ukraine", "Dnipro" is investigated in the article, also different views on this problem in scientific literature are examined.*

Key words: *Ukraine, Dnipro, Slavuta, etymology, ethnic name, etymolologic explorings, great-slavonic language, annals, folklore texts.*